

BARTA ANDREA

ITO PATER, ERACVRA ÉS A KÉZBESÍTŐ*

Előzetes jelentés egy újabb aquincumi átoktábláról

1. A tábla külső jellegzetességei

2015 tavaszán az aquincumi polgárváros keleti temetőjének komplex régészeti feldolgozása során két, korábban még nem vizsgált ólomlapon karcolatok váltak olvashatóvá. A többszörösen összehajtott lemezek 2000-ben kerültek felszínre, II–III. századi hamvasztásos sírok közelében. Ezeknek a lelőhelye a korábban publikált első aquincumi átoktáblától (TitAq III 1436)¹ mindössze 150-200 méter távolságban található, ugyanabban a temetőben.²

A továbbiakban csak az eddig Aq-3 munkaszámon nyilvántartott tábláról lesz szó, az Aq-2 táblát egy későbbi tanulmányban fogom ismertetni.

Az Aq-3 ólomtábla (leltári szám: 2000.11.2973b) nagyjából négyzet alakú, maximális mérete 7,2×8,5 cm. A szöveg felvétele után a betűkre merőlegesen négyszeresen meghajtották. A szöveg az ólomlap belső oldalára került, így jól megőrződött. Mindössze a tábla aljának kis része és a kívülre került ötödik egység sérült. Ez utóbbi több kisebb-nagyobb darabra törött, egyes részei még a földben megsemmisültek.

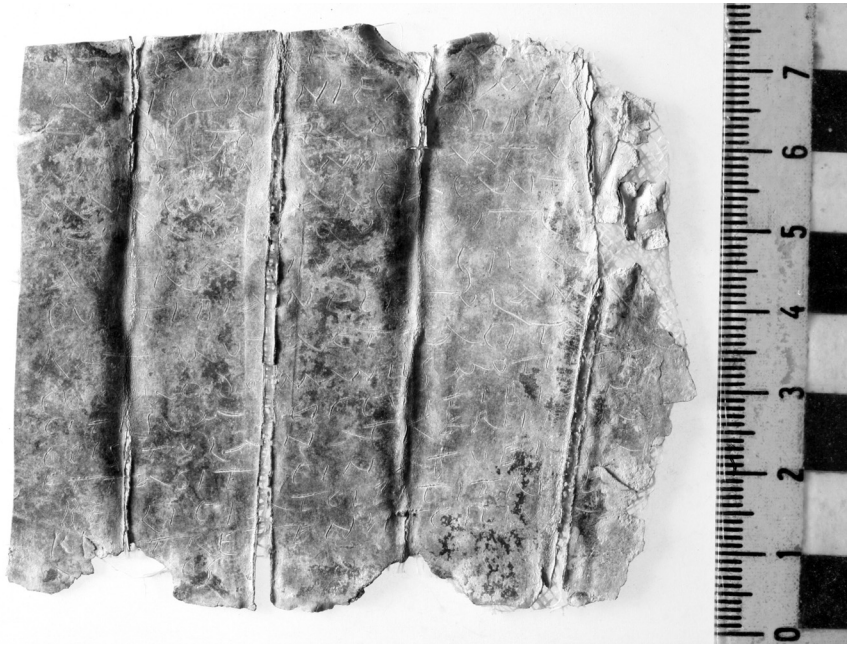
A 16 soros latin nyelvű szöveg gyakorlott kezű írástudó munkája, összhatásában a papiruszok kapitálisabb betűtípusaira emlékeztet.³ Jellegzetesek a *P*, *T*, *R* alul jobbra elkanyarodó szárai, talpai, mely a *B* függőleges hastájánál is megfigyelhető. A *C*-nek két

* Köszönöm Zsidi Paulának, az ásatást vezető régésznek és Lassányi Gábornak, az OTKA K100956 projekt által támogatott régészeti feldolgozást irányító régésznek, hogy a leleteket átengedték számomra, valamint hálás vagyok a táblák tanulmányozása során kapott értékes segítségükért. Külön köszönöm Adamik Bélának a szöveg nyelvi vizsgálata során nyújtott útmutató javaslatait. A tanulmány a 2015. május 8–10. között Marosvásárhelyen rendezett Fiala Római Koros Régészek IX. Konferenciáján elhangzott *Ito Pater, Eracura és a postás* című előadásom átdolgozott, írásbeli változata, mely az OTKA K 108399 számú projektje keretében, az MTA Lendület Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült. A tanulmány angol nyelvű változata *Ito Pater, Eracura and the Messenger* címen jelent meg az ACD 2015-ös számában.

¹ Legutóbb Barta A. – Lassányi G.: Az elgörbült nyelv. Új adatok egy aquincumi átoktábla rítusához. Ókor 1 (2015) 70–74. Gyűjteményes munkák idézésénél a következő rövidítéseket használom: TitAq = Kovács P. – Szabó Á. (eds.): Tituli Aquincenses Vol. I–III. Budapest 2009–2011; dfx = A. Kropp: Defixiones. Ein aktuelles Corpus lateinischer Fluchtafeln. Speyer 2008; AE = L'Année Épigraphique; CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum; RIU = L. Barkóczy – A. Mócsy et alii (eds.): Die römischen Inschriften Ungarns I. Budapest – Bonn 1972.

² A régészeti dokumentáció (BTM Régészeti Adattár Dokumentációs Gyűjtemény: 2032-2002 ltsz.) alapján a leletek a J7-es szelvény déli részén, a 4. ásónyomból kerültek elő. Beszámoló az ásatásról: Zsidi P.: Kutatások az aquincumi polgárvárostól keletre lévő területen. AqFüz 7 (2001) 76–84.

³ J. Mallon: Paléographie romaine. Madrid 1952. 23–31.

1. ábra: Az Aq-3 átoktábla. Lassányi Gábor fényképe.

articulosa van, mely egy fentről lefelé, jobbra tartó görbe függőlegesből és egy felső vízszintes vonalból áll.⁴ A *G* ennek egy harmadik, a betű aljától kiinduló apró görbe vonallal megtoldott változata. Az inkább kurzív eredetű *D* két articulusból áll össze, melyek közül a jobb oldali kevésbé kerek, mint a bal oldali. Szintén kurzív az aquincumi kézírásos feliratokon többször is adatolt, *K*-ra hasonlító *F* betű.⁵ A tábla *A* betűi ugyanakkor mind ez idáig nem voltak ismertek Aquincumból.⁶ Az alapvonalon álló *S*-t a papiruszokról is ismert formában írták le, alsó vízszintes vonala balról jobbra tart.⁷

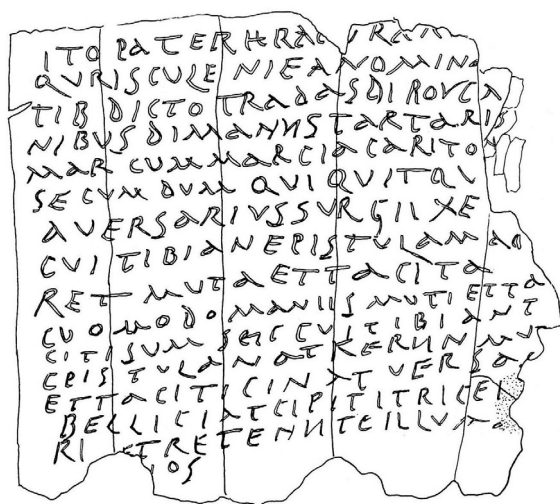
Az egyes helyeken látható nem szokványos betűforma, illetve értelmetlennek látzó betűsorok miatt feltételezhető, hogy az átoktábla piszkozatról készült, melyet nem sikerült következetesen átmásolni. Ilyen jelnek értelmezhető a 10. sorban a két függőleges vonallal írt kurzív *E* és ennek gyorsan leírt változatai, a két szárat összekötő ferde vo-

⁴ Fehér Bence osztályozásában leginkább a *d* típusnak felel meg, melyet óvatosan a Severus-korra datál: Fehér B.: Paleográfiai adatok az aquincumi kézírásos emlékeken. In: Kovács P. – Fehér B. (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica V.* Budapest 2013. 22–58, 33–34.

⁵ Fehér: i. m. (4. jegyz.) 38–39.

⁶ Vö.: Fehér: i. m. (4. jegyz.).

⁷ Mallon: i. m. (3. jegyz.) 29.

- 1 ITOPATERHRACVRA[---]
- 2 QVRISCVLENIEANOMIN[A]
- 3 TIB[-]DICTOTRADASDIROVCA
- 4 NIBVSDIMANIISTARTARIS
- 5 MARCVMMARCIACARITON
- 6 SECVM DVX QUI QVITQV[-]
- 7 AVERSARIVSSVRGIIXE[---]
- 8 CVITIBIANEPISTVLAMAD[-]
- 9 RETMVTAETTACITA
- 10 CVOMODOMANIISMVTIETTA
- 11 CITISVMSEICCVITIBIANT
- 12 CPISTVLANATFERIINMV[T-]
- 13 ETTACITICINATVERSA[S--]
- 14 BELLICIATCIPITIRICE[R--]
- 15 RIETRETENIITCILLV[-A--]
- 16 [----]OS

2. ábra: Az Aq-3 átoktábla. Barta Andrea rajza.

nalú, fordított *N*-re hasonlító *E* betűk a 4. és a 12. sorban. A 13–16. sorban számos olyan betű olvasható, melyet egyértelműen, határozott vonalakkal róttak a táblára, azonban klasszikus *ordinatori* és írnokei-vésnökei betűtévesztéseket mutatnak. Az *E* betű a 15. sorban a *RETENETC* (*retinete*) szó végén, és ugyanígy a 11–12. sorban az *ANT/CPISTVLAN*-ban, a hiányzó középső vízszintes vonal miatt *C*-nek látszik. A 13. sorban a *sin<t>* kétséget kizáróan *C*-vel kezdődik, melyet akár egy hiányosan felírt latin *S*-nek, akár görög szigmának is tarthatunk. (A görög hatás megmutatkozik többek között magában az *antepistula* görög szó használatában, valamint ennek görög accusativusi végződésével ellátott alakjában a 11–12. sorban.) Valószínűleg ugyanígy technikai hiba folytán, betűtévesztés miatt végződik a 14. sorban az *ATCIPITI* (*accipite*) imperativus *E* helyett *I*-re, ugyanakkor az sem kizárt, hogy az egyik leggyakoribb vulgáris latin hangtani „hiba”, a hangsúlytalan pozícióban álló *e-i* keverésére látunk itt egy példát.⁸ A kurzív betűk nem megfelelő értelmezését mutatja a 11. sorban olvasható *SVM*, mely valójában a *manes* állítmánya, így *sunt*-ra javítandó. A hiba leginkább az *M* feltűnő formája okán egy *NT* ligatúra félreértésének a következménye, de itt sem lehet elvetni a hangtani változások tükröződését. Hasonlóképp a 3. sorban álló *DIROV* is *diris*-ként lenne helyes az utána következő *canibus* miatt, mely az előtte álló *tradas* dativusi vonzata. Az alakot paleográfiailag magyarázhatjuk azzal, hogy a tábla készítője a pizskozat szokásosnál görbébben írt *I*-jét *O*-nak gondolhatta, a *V* előzménye pedig a kurzív, pipaszerű *S* lehetett.

⁸ Herman J.: Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja. Budapest 2003. 33.

Ugyanakkor vulgáris latin jelenséget is láthatunk benne: a *V*-szerű alak előzményét továbbra is *S*-nek tartva az így „DIROS CANIBVS”-nak olvasott kevert esetű jelzős szerkezetre⁹ számos példát hozhatunk a feliratokról.¹⁰ Valószínűleg eltérő okból hiányzik a *T* betű a 8. sor ANEPISTVLAM alakjából, mely itt egyszerű betűkihagyásnak tekinthető, míg a feljebb már említett CIN (*sint*) minden bizonnyal a szóvégi *-t* instabilitásának egy példája.¹¹ A szöveg végének értelmezhetőségét – a felület kopottságán és az utolsó sor sérülésén túl – feltételezhetően az előzőekhez hasonló betűtévesztés is megnehezíti: a 15. sor utolsó, teljes egészében látható betűje nem hasonlít a szövegben használt ábécé egyik betűjére sem.

2. A megátkozottak és a megrendelő

A tábla szövegét az átoktáblák jól ismert formuláiból állították össze. Hasonlóan az Aq-1 táblához, nemcsak a megátkozottak nevét jelölték meg, hanem a megrendelő neve is olvasható.

Az 5–6. sorban négy név szerepel: MARCVM MARCIA CARITON[?] / SECVMDVM, legvalószínűbben négy személyt jelöl. A *Marcus* minden korban az egyik leggyakoribb praenomen a rómaiaknál, de cognomenként a II. századtól Pannoniában is jól ismert.¹² Praenomeni önálló használatára párhuzamként hozhatjuk az Aq-1 átoktáblán az 1. sorban praenomen-nomennel jelölt *Gaius Mutiliust*, akit a szöveg a későbbiek során már csak *Gaiusként* említ (2., 5. és 9. sorban). A *Marcia* női nomen gentile, a II. századtól Pannoniában és Aquincumban szintén használták cognomenként.¹³ A görög eredetű férfinév, a *Chariton*, Aquincumban és Pannonia Inferiorban is mindeddig ismeretlen volt. *Secundus* szintén nagyon gyakori cognomen Aquincumban is.

A látszólag aszintagmatikusan egymás mellett álló neveket a 2–3. sorban olvasható mondatok (*Ea nomina tib[i] dicto, tradas dir'is' canibus*) folytatásának tarthatjuk, legvalószínűbben azok állítmányainak a tárgyai. A hatásfokozóként értékelhető *Di Manes Tartaris* közbevetett megszólítás vezeti fel a neveket. Nevek felsorolásánál a latinban (és így az átoktáblákon) többféle eset is elképzelhető: állhatnak függetlenül a szövegtörzestől nominativusban, valamint accusativusban, ahogy ez feliratokon megfigyelhető,¹⁴ illetve vonzatként bármilyen esetben, a *nomen* mellett gyakran genitivusban. A négy

⁹ Herman: i. m. (8. jegyz.) 45–66.

¹⁰ Például: AE 1963, 182: „... CVM FILIBVS SVVOS...”; RIU 889: „... ADIVTANTIBVS NEPOTES SVOS FILIES FILIOS GREGORIO ET LAVRENTIO FRATRES...” Ez utóbbi felirat értelmezéséhez lásd: Adamik B.: „Hibás” latin feliratok Pannoniából (Hibatipológiai alapvetés). In: Nagy I. et al. (szerk.): Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére. Debrecen 2010. 26–36.

¹¹ Herman: i. m. (8. jegyz.) 40.

¹² RIU 1187, 1191, 262 stb., Aquincumból eddig csak TitAq 900 [*Mar*]cus.

¹³ TitAq 512, Aquincumból.

¹⁴ A. Ernout – F. Thomas: Syntaxe latine. Paris 1964. 24: „L'accusatif s'introduit à côté du nominatif dans les énumérations.”

név közül alakilag kettő accusativus (*Marcum, Secundum*), kettő nominativus. Ha nem olyan következetlenségnek vesszük, mint amelyet a nomentumi átoktábla (dfx 1.4.2/3) felsorolásában elkövetett a szöveg megalkotója (ti. az alapvetően accusativusi alakok közé néhány nominativus is került), akkor e tévesztésnek nyelvi hátteret adva arra gondolhatunk, hogy a *Marcum* és *Secundum* mellett a *Marcia* is accusativusnak értendő nem jelölt szövégi *m*-mel¹⁵, míg a *Chariton*, minthogy nem latin, hanem görög eredetű név, alanyesetben, egyeztetetlen formában került a felsorolásba¹⁶ – ugyanakkor nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy a sor végén, sérült részen egykor valóban ott állt a végződés.

A nevekben más hangtani vagy technikai változás nyomai is megfigyelhetők. Feliratokon a görög χ latin normatív *ch* átírásából a *h* elnémulása miatt számtalan esetben pusztán csak a *c* maradt meg,¹⁷ ahogy ezt a CARITON alak is mutatja. A SECVMDVM tévesen írt *m*-jére bőségesen találhatunk párhuzamot egyéb feliratokon (SECVMDINA, VENERAMDVM, CAMDIDA, FVMDAMENTO).

A megátkozottak névsora után egy formulával biztosítja magát a megrendelő: minden további ellenfelét is megátkozza. QVIQVITQV[-] / AVERSARIVS SVRGIIXE[--] / CVI TIBI ANEPISVTLAM AD[-]/RET. Az első szó minden bizonnyal az átokszövegekben ismeretlen személy esetén gyakran használt klasszikus *quicumque* névmás alakja helyett áll – hogy nyelvi vagy technikai tévesztés rejlik az alak mögött, még vizsgálat alatt áll. *Adversarius* melletti névmásként kétszer is ismert, mindkétszer Pannoniából: dfx 8.2/1 *quicumque adversarii sunt, omnes*, illetve a még publikálásra váró Aq-2 belső oldalán a 8–9. sorban: QVICVNQVA ATVERSARIVS / SVRGESERIT. A névmást követő mindkét szó szintén tartalmaz hibát: míg az *adversarius* hiányzó *d*-je könnyen felismerhető,¹⁸ a töredékes SVRGIIXE[--] szó értelmezése több kérdést is felvet. Ismét segítségül hívja az Aq-2 párhuzamos helyét, a másik tábla SVRGESERIT alakja jelent meg itt is eltérő írásmóddal és hiányzó szövéggel. A két párhuzamos vonallal jelölt kurzív *E* mellett vulgáris nyelvi jelenségekkel magyarázható a két alak *X*, illetve *S*-szel jelölt hangja. *S*–*X* keverését és egyéb variánsait számos feliraton láthatjuk, melyet a *ks* mássalhangzócsoport, illetve a gemináták egyszerűsödése által okozott bizonytalanság szokott létrehozni.¹⁹ Maga a szó hapax, a szöveggörnyezet a *surgo* ige egy eddig nem is-

¹⁵ Herman: i. m. (8. jegyz.) 38–39.

¹⁶ Vö.: CIL III 4804: DEO INVICTO MITRAS; CIL XII 987: Q. CAPRII HERMES (*J. B. Hofmann – A. Szantyr*: Lateinische Syntax und Stilistik. München 1972. 28). Némileg ennek ellentmond, hogy a *Charito/Chariton* elterjedt név volt, latin ragozása a feliratok tanúsága szerint nem szokott problémát okozni. Mindenesetre megemlítendő, hogy a névnek accusativusi alakja sem az irodalomban, sem a feliratos emlékeken nem maradt fenn.

¹⁷ V. Väinänen: Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes. Berlin 1966. 55.

¹⁸ Az Aq-2 idézett párhuzamos helye és ennek a táblának a 13. sorában olvasható ATVERSA[-] alak meggyőzően szól az *a<d>versarius* olvasat mellett.

¹⁹ Herman: i. m. (8. jegyz.) 43–44.

mert, esetleg újonnan alkotott alakját feltételezi.²⁰ Hogy pontosan hogy jött létre, milyen analógiák alapján, további kutatás tárgyát képezi.²¹

Az elátkozandók körülhatárolása azonban nem ér itt véget, egy vonatkozói mellékmondat közelebről is meghatározza, milyen veszély fenyegetheti ennek az átoknak a megrendelőjét, amennyiben helyes a főnév értelmezése. CVI TIBI ANEPISTVLAM AD[--]/RET névmása valójában nominativus, a normatív *qu* betűkapcsolatot számtalan esetben *cu*-val írták, többnyire mindenféle mögöttes hangváltozás nélkül.²² Az ANEPISTVLAM a 11–12. sorban olvasható ismétlődő kifejezés segítségével nyeri el az értelmét, ugyanis ebből a szóból a 8. sorban kimaradt a *T*. Az *antepistula* a klasszikus latinban nem adatolt, csak a görögben fordul elő „válaszlevél” jelentésben.²³ Az AD[--]/RET kiegészítéséhez is a pár sorral lejjebb lévő ismétlés nyújt segítséget:²⁴ ugyan a sor vége letörött, de két betű kiférhetett oda, valamennyire túlnyúlva a többi soron, így feljebb is *ad[fe]ret* állhatott. A defixiók egyik jellegzetessége, hogy az alvilági erőknek címzett üzenetnek, levélnek tekintették őket, melyre az elátkozandók nevét jegyezték fel.²⁵ Ezért az *antepistula* jelentése itt, az átoktábla szövegében nem annyira „válaszlevél”, mint

²⁰ Legközelebbi párhuzamként egy mainzi szöveget hozhatunk, dfx 5.1.5/4: *Amentita surgat, amentita suas res agat. Quidquid surgat, omnia intersersum surgat*. Irodalmi szövegekben bírósági tárgyaláson a felszólalásra emelkedés igéje is a *surgo*. Cic. *S. Rosc.* 59: *peroravit aliquando, adsedit; surrexi ego*; Cic. *Clu.* 18, 51: *ad respondendum surrexi*. Az *adversarius* szó használata is arra utal, hogy bírósági környezetben született ez az átoktábla. Vö.: *F. Graf*: A mágia a görög-római világban. Budapest 2009. 91.

²¹ Elképzelhető, hogy több analogikus alak együttes hatására jött létre. A legvalószínűbbek: talán a *gero/suggero* hasonló hangzású perfectuma befolyásolta (*gesserit/suggererit*), esetleg a szemantikai átfedésben is álló *suggredior* perfectuma hatott rá (*suggressus erit* > *suggresserit), vagy esetleg a *spargo, mergo* mintájára képezték a perfectumát anaptyxiszsel (*surgsi* > *surgesi*); de talán elképzelhető az átoktáblák archaizáló szövegekörnyezetében a *facesso, petesso, capesso* mintájára egy *surgesso* alak is, és ennek lenne nem szabályos perfectumi alakja, s végül az is megvizsgálandó, hogy a normatív *surrexi* alakból metatézissel létrejöhett-e a *surgexi/surgessi* perfectum.

²² *Väänänen*: i. m. (17. jegyz.) 54.

²³ Még a görögben is csak két bizonytalan datálású előfordulása ismert. A *H. G. Liddell – R. Scott*: A Greek English Lexicon. New York – Chicago – Cincinatti 1897. 139 pusztán a IV. században élt egyházatyát, Epiphaniust említi név szerint az *ἀντεπιστολή* „a letter in reply” szónál (valószínűleg egy, a kéziratok hagyományban olvasható cím alapján: *ἀντεπιστολή πεμφθεῖσα παρὰ τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου* [Biblioteca medicea Laurenziana, IT-FI0100]); a szótár későbbi kiadásaiból azonban már hiányzik ez a szócikk). Ezenkívül egy szintén nehezen keltezhető Thukydides-scholionban fordul elő: *ἀντεπιστολή Ἐέρξου πρὸς Πανσανίαν*; (*K. Hude*: Scholia in Thucydidem ad optimos codices collata. New York 1973. 1, 129, 3, 2). Igéje, az *ἀντεπιστέλλω* viszont jóval korábról és számos szerzőtől adatolt (először Iosephus Flaviusnál fordul elő). Az átoktáblán szereplő *antepistula* szó nem feltétlenül a görögben keletkezett, létrehozhatták a latinban is, a latinba régebben átkerült *epistula anti-* előtaggal való ellátásával, az *ἀντεπιστέλλω* analógiájára.

²⁴ ATFEREN kapcsán: A praeverbiumok etimologikus írásmódja az ólatin szövegek egy részénél, bizonyos hivatali iratoknál, augusztusi időkben megfigyelhető volt (*inperium, conlega* stb.). Ezeknél a formáknál az asszimilált alak helyett az „eredetinek vélt” formát választották, és olyan szavaknál is követték ezt az elvet, ahol ezáltal hibás alakokat hoztak létre. Az áletimologikus disszimiláció leginkább az *ad-* kezdetű szavaknál jelentkezett, ezért láthatunk számos feliraton *atversarius, atvocatus, sőt atrnis* alakokat is (*M. Leumann*: Lateinische Laut- und Formenlehre. München 1977. 200.) A szóvégi ingatag *-t*-ről: *Herman*: i. m. (8. jegyz.) 41.

²⁵ dfx 3.22/36: *Charta, quae Mercurio donatur, ut manicilis, quae perierunt, ultionem requirant...*; dfx 3.22/3: *Commonitorium deo Mercurio a Saturnina muliere de linteamine, quod amisit*. Az átkok mint alvilágba küldött levelek kérdéséről vö.: *Graf*: i. m. (20. jegyz.) 95.

inkább „ellenátok” lehet. Ezt alátámasztja a mondatban szereplő *tibi* névmás is, mely alapján ennek a megszólított alvilági erőnek címzett *antepistula* olyan üzenet, melyet esetleg majd erre a táblára válaszul fogalmaznak meg.

Mielőtt rátérnénk arra, hogy a *tibi* névmás kire vonatkozik, még a megrendelőről is ejtsünk néhány szót. A 13–14. sorban álló ATVERSA[*S*--] / BELLICI minden bizonynyal arra a személyre utal, aki az átoktáblát megíratta (*Bellicus*).²⁶ Minthogy az előtte álló szavak egy teljes, értelmes latin mondatot adnak, e két szónak birtokos szerkezetként össze kell tartoznia. Az ellenfél megjelölésére használt szó vége megsemmisült, az utolsó látható betű töredékei talán egy *S*-t mutatnak. Ebben az esetben – amellett hogy önálló, párhuzam nélküli megoldás lenne – nem is lenne koherens a szöveg, mert feljebb a megátkozott *Marcus*, *Chariton* és *Secundus* is férfi, egyedül *Marcia* nő. Így, amennyiben helyes a szövegkörnyezet értelmezése (*A`d`versa[---] Bellici a`c`cipit`e`*), a rendelkezésre álló hely szűkössége folytán inkább több kihagyott betűt kell itt feltételeznünk, hogy a jobban ideillő *adversa<rio>[s]* szót olvashassuk.

3. A segítségül hívott alvilági erők

A feljebb említett *tibi* – számos párhuzam alapján – feltételezi, hogy a tábla néven nevezi az istent, akihez szól a szöveg.²⁷ Ez alapján az első másfél sorban keresendő ez az alvilági erő. Az azonosításhoz a sérült betűkön túl ismét betűtévesztésekkel kell számolni.

Átoktáblákon a *Pater* szó *Dis Pater* nevének az eleme szokott lenni. A mi táblánk *Ito* kezdete, mely előtt semmilyen más betű nyoma nem látszik, a *Dis* elemnek nyelvi alapon csak részben tud megfelelni. Aquincumból egy oltárfeliratot (TitAq 49) Sarmizegetusából (AE 1908, 47) pedig egy votív feliratot ismerünk *Dito Patri* ajánlással. Ugyanakkor *Dite* vocativussal találkozunk négy további feliraton (melyből három átoktábla).²⁸ Ezek alapján nem kérdéses, hogy a *dis* (*ditis*) melléknévnek létezett egy ritkább, *-o* tövű

²⁶ *Bellicus* Pannoniában is ismert cognomen: Brigetióban egy szarkofágfeliraton említik a *legio II adiutrix* katonáját, *Lucius Antistius Bellicus* (RIU 514, III. sz.), Intercisában pedig csak egy cognomen szerepel önmagában (BELICVS, RIU 1248, II. sz. első fele). A BELLIC FIRMINO rövidített forma Aquincumból (TitAq 359) ugyanakkor sokkal inkább egy *Bellicius* nomen gentilit feltételez.

²⁷ dfx 1.4.4/8–12 *tibi trado, Proserpina*; dfx 1.7.2/1 *Orce pater, Proserpina cum tuo Plutone, tibi trado*; dfx 2.2.1/1 *Isis Myrionyma tibi commendo ... stb.*

²⁸ *Dite pater, Rhodine<m> tib[ei] commendo* (dfx 1.4.4/3, Róma, Kr. e. I. sz.), *Dite, inferi, ... recipite* (dfx 1.5.1/1, Campania, I. sz. első fele), *Dite pater, Proserpina dia, Canes Orcini... vos precatur et petit, rogat vos ...* (AE 2010, 109, Róma, I. sz.). Végül egy stukkófelirat egy római columbariumból: *Dite pater, Ceres, Cupido* (CIL VI, 36769). A legelterjedtebb nézet szerint a *Dite* vocativus *Iuppiter* és a *carmen Arvalé*ben megőrzött *Marmar* mellé állítható, miszerint bizonyos istennevek vocativusában a pusztá tő jelenik meg, ami ugyanakkor a II. deklináció kontaminációja folytán is létrejöhetett – e jelenség párhuzamaként szokták említeni a *Harpag*e (Plaut. *Pseud.* 665) és egy feliraton (CIL VIII 17612) fennmaradt *principe* vocativust (*Leumann*: i. m. [24. jegyz.] 265–266).

mellékalakja (*ditus) is a vulgáris latinban.²⁹ Táblánkon azonban nem a klasszikus *Dis Pater* vocativus szerepel és nem is a vulgáris *Dite Pater*, hanem egy *-o* végű alak. Az Aq-2 tábla bizonyítja, hogy nem egyszeri tévesztéssel van dolgunk, annak 3–4. sorában ITO PATR/I dativus szerepel, a 12. sorban pedig önállóan PATRI. Így óvatosan felvethető, hogy ez az istennév talán a késői alkotású *mulomedicus*, *vicomagister* típusú szóösszetétel³⁰ mutatja (az „öszvér gyógyítója”, az „utca felügyelője” után a *Ditopater „alvilág atyja”).³¹ Zavaró ugyanakkor, hogy a szó eleji D hiányára egyelőre nem lehet nyelvi magyarázatot adni. A palatalizációs folyamatok révén a *di+voc* kapcsolatokból ugyan elmaradhat írásban a *d* betű,³² de a *Dis – Dito* szavaknál nem ilyen helyzetben áll.³³

Dis Pater említése után alvilági párját, *Proserpinát* várhatjuk. Az HRA szókezdett után párhuzamok alapján a betűtöredékekből könnyedén összeáll *Aeracura* neve,³⁴ aki a legfrissebb kutatások alapján kelta vagy germán eredetű khthonikus, termékenység-ig istennő volt, az *interpretatio Romanában* *Dis Pater* alvilági párjaként szokott megjelenni.³⁵ *Aeracurát* átoktáblákon is invocálják, számunkra nemcsak távolsága miatt a carnuntumi (dfx 8.3/1) a legközelebbi párhuzam.³⁶

A carnuntumi tábla szövege *Dis Pater* és *Aeracura* után közvetlenül *Cerberust* szólítja meg. Az Aq-3 tábla 3. sorában a feljebb már tárgyalt *Tradas diris canibus* formula szerepel, egyértelműen *Cerberust* jelölve. A többes szám nem meglepő, három feje

²⁹ Elképzelhető, hogy a *Ditus mellékalak a *Dis* szó egyébként is terhelt használata miatt alakult ki, nem melleleg a vulgáris latin szókincsének változását meghatározó két alapelv érvényesülését is láthatjuk benne: bonyolult ragozású szó helyett egy könnyebbet preferálnak, valamint egy rövid, homonimiára hajlamos szó helyett hosszabb alakot választanak (*Herman*: i. m. [8. jegyz.] 78–81). Emellett a melléknévnek ugyanakkor létezett egy másik, háromvégű mellékalakja is: *dis – ditis – dite* (masc.: Ter. Ad. 770; fem. Priap. 75, 2; neutr. Val. Fl. 2, 296) (*Leumann*: i. m. [24. jegyz.] 449).

³⁰ *Leumann*: i. m. (24. jegyz.) 389–390.

³¹ A szóösszetételt birtokviszonnyal kifejező szókapcsolathoz vö.: Petr. CXX: „*Has inter sedes Ditis pater extulit ora*”.

³² *Herman*: i. m. (8. jegyz.) 40–42.

³³ További vizsgálatra szorul, hogy esetleg az ITOPATER takarhatja-e *Dis Pater*nek valamiféle helyi megfelelőjét, *interpretatióját*, hasonlóan a savariai *Itunus–Ituna* istenpárhoz (*Borhy L. – Sosztarits O.*: *Dii Itinerarii*, *Itunus* és *Ituna* – Az utazás istenei Savariában. A római vallás ismeretlen istenei. Savaria 23/3 (1996–1997) 115–132. Egy britanniai átoktáblán (dfx 3.13/3) ugyanakkor azt látjuk, hogy a jól ismert istennév, melynek az átok hatásossága érdekében a legfelreérthetlenebb formában kellene megjelennie, szinte felismerhetetlen a METVNVS alakban. A kutatás egyelőre nem tudja megcáfolni a közlöket, akik a megszólított istent nyelvi alapon *Neptunusként* azonosították (*M. W. C. Hassall – R. S. O. Tomlin*: *Inscriptions*. Britannia 18 (1987) 360–377).

³⁴ Mivel az istennő nevének etimológiája nem végérvényesen tisztázott, a *Thesaurus Linguae Latinae*-ba felvett *Aeracura* alakban hivatkozom rá. G. Olmsted összegyűjti az istennő ábrázolásait, feliratos említéseit és a név etimológiájára addig adott megoldásokat (*G. Olmsted*: *The Gods of the Celts and the Indo-Europeans*. Innsbruck 1994. 303–304).

³⁵ A szókezdő H talán egy görög éta, mely megfelelne nevének állítólagos (mára megcáfoltnak tűnő) görög eredetének (vö.: CIL XIII 6360 HRQR), de ugyanakkor a Germania Superior-i feliratokon legalább három esetben HE-betűpárral kezdték a nevét.

³⁶ dfx 8.3/1: SATE DITE PATER ET VERACVRA ET CERBERE AVXILIE QI TENES LIMINA INFERNA SIVE SIVE SVPERNA... (Carnuntum, Pannonia); dfx 6.1/1: ERACVRA (Favianae, Noricum).

miatt hol egyes számban, hol többes számban hivatkoznak rá.³⁷ Ez a többes szám segít a 13–15. sorban lévő töredékes szó kiegészítésében. A TRICE[---]RI így az *accipite* imperativus mellett álló pluralis vocativus *Trice[rbe]ri*-t fedheti. A szó mindeddig csak késő antik, bizánci, kora középkori szövegekből volt ismert. A latin nyelvűek közül a szövegkritikailag bonyolult Servius Auctuson kívül az V–VI. századi Fulgentius műveiben bukkan fel először,³⁸ a görögöknél pedig a VI. századi Ióánnés Malalas és Ióánnés Antiochénos használja a Τρικέβρερος alakot. További vizsgálat tárgya, hogy milyen módon magyarázható a II–III. századi sírok közül előkerült átoktábla alakja, vajon a többes számú alak önálló szóalkotás vagy összefüggésbe hozható a későbbi korok kizárólag egyes számú alakjával.³⁹

A 4. sorban olvasható *Di manes* hat átoktáblán fordul elő, már a korai latin nyelvűeken is segítségül hívják őket.⁴⁰ Az utána következő *Tartaris*-t ablativus locinak tekinthetjük. Noha a három szó egy fogalomkörhöz tartozik, semmilyen irodalmi forrásban, sem feliratokon nem fordulnak elő együtt. Ennek egyik legfőbb oka, hogy az isteneket hagyományosan inkább az adott földrajzi névből képzett melléknévvel szokták megjelölni, nem pedig helyhatározóval.⁴¹ A *Manes* lejjebb olvasható *persuasive analogynak* is a kiindulópontja, összekötve egy másik istennel, akiről bizonyították, hogy az elhallgatást kérő átkok kulcsfigurája.

Muta Tacita istennő invokálása, megidézése, felidézése eddig két átoktáblán volt olvasható,⁴² a pannoniai sisciai átoktáblán vitatott az olvasata.⁴³ Az Aq-3 tábla szövege egyértelműen megszólítja az istennőt, majd következik az analógia: *Muta et Tacita! Quomodo manes muti et taciti sunt, sic⁴⁴ qui tibi antepistulam adferent, muti et taciti sint*. E megfogalmazás szinte visszhangozza Ovidius sorait: az elhallgattató átoktáblák

³⁷ *Mihi mittas arcessitum canem tricipitem*, dfx 1.4.4/8–1.4.4/12 Róma; *tradito tuis canibus tricipitibus et bicipitibus* dfx 1.7.2/1, Venetia; *Dite Pater, Proserpina dia, Canes Orcini ...* (AE 2010, 109, Róma).

³⁸ Servius Gramm. Comm. Aen. l. 1 ad versum 133, illetve Fulg. *Myth* I, 6 és I, 22, valamint *Exp. Virg.* 22.

³⁹ *M. Manca*: Testi aperti e contaminazioni inestricabili. Il (Tri)cerbero tardoantico fra simbolo e ragione. In: *L. Cristante – S. Ravalico*: Il calamo della memoria. Riuso di testi e mestiere letterario nella tarda antichità IV. Trieste 2011. 65–76 behatóan elemzi a *Tricerberus* alak létrejöttét, előzményeit és későbbi használatát.

⁴⁰ *C. Sánchez Natalias*: El panteón oculto: Divinidades del Occidente latino a través de las defixiones. *ACD* 49 (2013) 305–317.

⁴¹ Vö.: *luno inferna*, dfx 6.1/1; *daemones infernales*, dfx 11.2.1/31. Ugyanakkor a szöveg számos hibája mellett akár itt is számolhatunk egy újabb elírással. Amennyiben a *di manes*-t *demandes*-ra javítjuk, koherensebbé válna a szöveg: *ea nomina tibi dicto, tradas diris canibus, demandes Tartaris* „a következő neveket neked diktálom, add át őket az irtózatot kutyaáknak, bízd őket a Tartarosra. A javítás ellen szól azonban, hogy az ige mindig egyes szám első személyben fordul elő átoktáblákon, maga a varázsló (vagy megrendelő) bízza a neveket a megszólított alvilági erőre.

⁴² dfx 7.2/1: *Mutae Tacitae, ut mutus sit Quartus. Agitatus erret ut mus fugiens, aut avis adversus basyliscum...*; AE 2012, 740: *Marcellus Valerius mutus, tacitus sit adversus C. Licinium Gallum. Quemadmodum rana sine lingua muta, tacita est, sic Marcellus mutus, tacitus, debilitatus sit adversus Licinium Gallum.*

⁴³ Autopsia alapján állíthatom, hogy napjainkban az érintett rész szabad szemmel olvashatatlan.

⁴⁴ S{E}IC: a *sic* hosszú i-jének EI-vel való írása lehet az átoktáblákra jellemző archaizálás egyik megnyilvánulása, de létrejöhetett görög hatásra is.

és *Lara* nympa megnémítása mögött ugyanazok a gondolatok húzódnak.⁴⁵ Ovidiusnál a túl sokat fecsegő *Lara* nymphát Iuppiter, miután kitépte a nyelvét, Mercuriusszal a néma alvilági árnyak közé küldte.⁴⁶

Az ovidiusi párhuzamból már csak *Mercuriust* kell megvizsgálunk. *Mercurius* több aspektusa is szerepet kap a görög-latin antikvitás átoktábláin. Ovidiusnál küldöncként, *psychopompos*ként szerepel. Táblánk utolsó eddig nem tárgyalt betűsorában (1–2. sor) hangtani tévesztéseket feltételezve szintén *Mercurius* nevét olvashatjuk ki. A töredékes [---]/QVRISCVLENI *Mercurius Cyllenius* vocativusát takarja. Az istennek egy ritkább jelzője a születési helyére utaló *Cyllenius*, főleg I–II. századi szerzők használták.⁴⁷ Éppen ezért meglepő az előfordulása egy átoktáblán, mert az istenek klasszikus jelzői elvértve jelennek meg, azok inkább az isten valamilyen alvilági aspektusát szokták hangsúlyozni. Az Y-V tévesztés gyakori vulgáris latin jelenség (pl. *Syrus-Surus*), ahogyan a gemináták egyszerű írásmódja is. A [MER]QVRIS alak Q-C váltakozását feljebb a CVI szóban már láttuk, ez annak inverz változata. Az istennév *-is* nominativusi-vocativusi végződése is ismert más feliratokról,⁴⁸ sőt a datálások számos *die Mercuris* alakja is hatással lehetett e nem szabályos alakra. A melléknév *-i* végződése szabályos vocativusi alakot mutat. *Mercurius* azonosításával a 2–4. sor felszólítása is értelmet nyer, az átok megrendelője *Mercuriusszal* közli a neveket, őt kéri meg, hogy helyezze az ellenfeleit az alvilági kutyák felügyelete alá. Szövegszerkezetileg párhuzamba állítható a carnuntumi átoktáblával, melyben a megszólított három alak (*Dis Pater, Aeracura, Cerberus*) után csak a legutolsó kap egy bővebb meghatározást, ott vonatkozó mellékmondatot kifejezve.

4. Összegzés

Az újabb aquincumi átoktábla számos isten, alvilági erő közbenjárását kérő tipikus, az ellenfelek bíróság előtti elhallgattatását kérő átok.

A szöveg sok további kutatást igénylő kérdést vet fel, ezekkel és a keltezés problémájával majd a későbbiekben szándékozom foglalkozni. Remélhetőleg az Aq-2 átoktábla és a régészeti eredmények feloldják az ellentmondást a tábla összetett istenvilága, nyelvi jellegzetességei és írásképe között.

Összefoglalva a fentieket, a tábla eddigi vizsgálata alapján az alábbi szöveg állapítható meg:

⁴⁵ *Muta Tacita* istennő ovidiusi történetét F. Marco Simón veti össze az elhallgattató átoktáblákkal (*F. Marco Simón: Muta Tacita en dos textos mágicos. Studi e materiali di storia delle religioni*, 76/1 [2010] 101–116).

⁴⁶ Ov. F. V, 607–609: „*Iuppiter intumuit, quaque est non usa modeste / eripit huic linguam, Mercuriumque vocat: / duc hanc ad manes: locus ille silentibus aptus...*”

⁴⁷ A *Cyllenius* mindössze kétszer szerepel latin nyelvű szövegben *Mercurius* jelzőjeként, egyébként pusztán ráutaló jelzőként fordul elő (*templum Mercurio Cyllenio ... fecit Hyg. Fab. 225, 2; Cyllenius Mercurius dictus* Paul. Fest. p. 52. M).

⁴⁸ CIL XIV 4105. Az *-ius* végű szavak *-is* nominativusi végződésére több magyarázat született, korai, itáliai feliratokon oszk-umber hatást szoktak feltételezni, de görög mintára is létrejöhetett (*Leumann: i. m.* [24. jegyz.] 423).

- 1 ʼDis=ITOʼ Pater, ʼAe=Hʼracura! [Mer]-
 2 ʼc=Qʼcuri{s} Cʼy=Vʼ<l>leni, ea nomin[a]
 3 tib[i] dicto, tradas dirʼis=OVʼ ca-
 4 nibus. Di manes Tartaris!
 5 Marcum, Marcia<m>, C<h>ariton[em]
 6 Secuʼn=Mʼdum, ʼquicum=QVIQVITʼqu[e]
 7 a<d>versarius surʼrexit=GEXE[RIT]ʼ
 8 ʼq=Cʼui tibi an<t>epistulam ad[fe]-
 9 ret. Muta et Tacita!
 10 ʼQ=Cʼuomodo manes muti et ta-
 11 citi suʼnt=Mʼ, s{e}ic ʼq=Cʼui tibi ant-
 12 ʼe=Cʼpistulaʼm=Nʼ aʼd=Tʼferent, mu[ti]
 13 et taciti ʼs=Cʼin<t>. Adversa<rio>[s]
 14 Bellici aʼc=Tʼcipitʼe=Iʼ, Trice[rbe]-
 15 ri et retʼi=Eʼnetʼe=Cʼ illu[-a--]
 16 [----i]os

Ugyanez tagolva, epigráfiai jelek nélkül és normativizált formában:

Dis Pater, Aeracura! Mercuri Cylleni, ea nomina tibi dicto, tradas diris canibus!

Di Manes Tartaris!

Marcum, Marciam, Charitonem, Secundum, quicumque adversarius surrexerit, qui tibi antepistulam adferet.

Muta et Tacita!

Quomodo manes muti et taciti sunt, sic qui tibi antepistulam adferent, muti et taciti sint.

Adversarios Bellici accipite, Tricerberi, et retinete illu[-a-- ----i]os

A fordítás:

Dis Pater, Aeracura! Mercurius Cyllenius, a következő neveket neked diktálom, add át őket az irtózatos kutyáknak!

Alvilági árnyak a Tartarosban!

Marcus, Marcia, Chariton, Secundus, és bárki, aki ellenfélként lép majd fel, ki ellenátkot fog benyújtani hozzád.

Néma és Hallgatag istennő!

Ahogy az alvilági árnyak némák és hallgatagok, úgy azok, akik ellenátkot fognak benyújtani hozzád, némák és hallgatagok legyenek.

Háromfejű Cerberusok, fogjátok el Bellicus ellenfeleit, és tartsátok őket ...

BARTA ANDREA

MTA Nyelvtudományi Intézet

Lendület Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoport

barta.andrea@nytud.mta.hu